

Взаємини людини з природою у філософських вченнях досучасної доби

Розглядаються основні філософські доктрини екобезпечного розвитку від їх зародження до XVIII століття.

Ключові слова: людина, природа, довкілля, натурфілософія, філософія природи.

Екологічна проблема виникла в період розквіту індустріалізму, коли вторгнення людини в природу набуло характеру винищення останньої. Саме тоді мислячі представники людства, насамперед учені, забили тривогу відносно обмеження тиску на природу, вичерпності її ресурсів, нездатності природи до відтворення в індустріальну епоху. Прийнято вважати, що саме з цього історичного моменту й розпочала вивчатись «екологічна проблематика» як актуальна, невідкладна, соціально значима.

В принципі, з цим варто погодитись. Однак, проблема «взаємодії людини з природою», де так чи інакше ставились і вирішувались питання міри вторгнення людини в природу та використання природних ресурсів, реабілітації природи і т. ін. виникла й розглядалась у філософії значно раніше. І хоча ця тематика в ті часи не називалась «екологічною», постановка і вирішення загально-філософської проблеми «природа–людина» має до нашої тематики безпосереднє відношення. Зупинимось на цьому більш детально.

Якщо ми звернемося до епохи античності, то в першу чергу ми будемо шукати вказівки на будь-які стосунки людини із природою в концепціях натурфілософів мілетської школи, адже саме натурфілософія – це «система уможлидних і часом фантастичних уявлень про природу, що розроблялася у філософських вченнях переважно в епоху нерозвинутого наукового природознавства» [13, с.415]. Як вказують Ю.Бойчук, С.Зіоменко, в період античності єдиною філософською і природничо-науковою основою уявлень про природу людини та творчого розвитку перших екологічних понять була натурфілософія [2].

Античні натурфілософи: Фалес, Анаксимандр, Анаксимен, – більшою мірою зосереджувалися на питаннях філософської онтології, філософії природи, космології, аніж на питанні місця людини в космосі, проте і людину вони не виривали із контексту осмислення світоустрою й природи. Як демонструє академік В.Андрущенко, концепція Фалеса містить оригінальну концепцію «душі»: її він уявляв як тонку (ефірну) речовину, активну силу, носія розумності та справедливості, яка поряд з практичними природничими знаннями є важливою спонукою божественного, тобто розумного і справедливого устрою речей [1, с.73]. Це вчення було поглиблено в роботах Анаксимандра та Анаксимена, крім того, вони висло-

вили низку конструктивних ідей щодо походження людини, еволюційних процесів у природі та суспільстві, ролі розумного (наукового) та душевного (божественного) первнів у житті людини та суспільства. У цілому, в їх концепціях першоречовина розглядалась не як мертва матерія, а як наділена душею і рухом.

Природничо-наукову зумовленість мали й соціально-філософські вчення таких відомих мислителів, як Ксенофан, Піфагор та інші, проте поступово, ймовірно, під впливом постійних військових зіткнень та боротьби за владу, «соціально-філософська думка скидає із себе шляхетні шати природничо-наукової зумовленості й потрапляє під вплив політичної практики» [1, с.73]. Проте в них залишається сильною вимога слідування людини природі: так, у Піфагора заборони і настанови відносно їжі й поведінки були пов'язані з вірою в переселення душ [9, с.43–44].

У роботах інших античних мислителів: Аристотель, Платон, Демокрит, Гіппократ, Геродот та інші, – більш конкретно вказується на вплив географічного середовища на звичаї, традиції способі життя людини. Ці мислителі протиставляли релігійно-міфологічному світогляду ідею причинно-природного розуміння життя людини, вказуючи на вплив географічних умов, особливо клімату, на фізичний тип людини, способі її життя і практичної діяльності.

Так, представники школи атомістів Левкіпп і Демокрит розуміли устрій природи і світу таким чином, що він складається з атомів і порожнечі: атоми неподільні, порожнеча – нескінченна. Їх взаємний рух і взаємна обумовленість визначають рухи і постійні зміни в природі. Живе походить із неживого і відрізняється від останнього лише наявністю більшої кількості атомів, які до того ж більш рухливі [7, с.56–58].

Космологія Аристотеля – геоцентрична, а найважливішим її елементом можна вважати вчення про доцільність у природі – на противагу платонівській ідеї про свідому спрямовуючу світову душу Аристотель висуває тезу про внутрішню і несвідому доцільність природи. У відповідності до цього виводить він і призначення людини – в прекрасному виконанні розумної діяльності, а головною людською чеснотою є спроможність вибрати середину між нестачею і надлишком (що і можна вважати потрібним учинком) [9, с.70–72].

Питання природного в Людині особливим чином підноситься у філософії Епікура, який вбачав основою щасливого життя нову життєву орієнтацію – епікуреїзм – досягнення задоволення не для насолоди, а для атараксії – безтурботності, що включає в себе здоров'я тіла та спокій і велич духу. Якщо стоїки радили нехтувати будь-якими земними потребами задля «долі», яка дарується Космосом людині як громадяниніві «космічної держави», то цій філософії Епікур протиставив життєвішу, реалістичнішу, орієнтацію: моральне суспільне життя, звичайно, потребує дотримання певної врівноваженості в усьому, проте з цього не може бути вилучене й задоволення [1, с.89–90].

Ці принципи отримали новий розвиток у філософії Тіта Лукреція Кара, який проголошував пізнання природи єдиним засобом знищення забобонів [7, с.89]. І хоча філософ безпосередньо не заперечує існування богів, він апелює до природних причин і підкреслює неспроможність богів впливати на людське життя [1, с.91].

У цілому, філософи епохи античності прямим або непрямим чином проповідують завдання і потребу бережливого ставлення до природи

і доквілля, розглядаючи слідування природі як основну норму життя і творчості людини. Людина мислиться мікрокосмом і відображенням макрокосму, таким чином і поняття Космосу набуває людського сенсу [12,с.18]. Зокрема, це яскраво виражено в позиціях Сократа, який, володіючи ґрунтовними знаннями філософських вчень своїх попередників, розповідав про них своїм учням, але загальні засади, предметність філософствування вбачав у вченні про те, як треба жити людині у світі та серед людей [1,с.76].

Поступово в античних філософських концепціях все більше відчувается зміщення акцентів від матеріалізму до ідеалізму, від раціоналізму до ірраціоналізму – і в детермінації процесів все більшу роль починає відігравати віра, а не розум.

Ця тенденція сягає свого апогею у філософії епохи середньовіччя, коли все починає визначати релігія, підпорядковуючи своїм потребам решту типів суспільної свідомості. Тому в цей період будь-яка проблема – в тому числі проблема взаємин людини і природи – виводилась із релігійної віри і теології, призначеної їй обґрунтовувати, популяризувати і захищати. За принципом телеологізму, природний перебіг процесів і діяльність людей (як і все у світі) спрямовані до поставленої Богом мети. Наприклад, коментуючи легенду про створення світу, Філон впроваджує в теологію запозичене від стоїцизму поняття Логосу. Згідно його поглядів, Логос є ніщо інше, як закономірність, відповідно до якої існує все суще [1,с.100].

Згідно вчення Аврелія Августіна – чий вплив на розвиток філософії був чи не найбільшим серед усіх «батьків церкви» – світ створений Богом із нічого за його власною волею. Світ являє собою неперервні сходи, що піднімаються до Творця. Людина на цих сходах посідає особливе місце – вона поєднує в собі природу матеріальних рослин і тварин, але володіє при цьому розумною душею і свободою волі. Суб'єктивна людина чинить вільно, але все, що вона робить – робить за неї Бог [9,с.105].

У цілому, концентруючи свою увагу на релігійній вірі та її обґрунтуванні, середньовічна філософія все ж торкалась проблеми взаємин людини і природи – але екологічна парадигма в цей період концентрувалась навколо поняття «духу людини» як головного чинника її ставлення до довкілля. Ця головна ідея спостерігається і в період схоластики – призначенням якої була вже не систематизація християнських догматів, а їх обґрунтування і спроба зробити доступнішими для простого народу. Щоправда, схоласти в першу чергу переймалися питанням про співвідношення знання й віри, але і в доказах буття Бога проглядається зв'язок теологічної обумовленості з природною. Так, Фома Аквінський висуває наступні п'ять доказів:

- 1) все, що рухається, має свій двигун – повинен існувати якийсь перший двигун, чим і є Бог;
- 2) у світі є низка послідовних причин, але неможливо, щоб щось стало причиною самого себе – отже, має бути першопричина всього, якою і є Бог;
- 3) випадкове залежить від необхідного – існує перша необхідність, нею є Бог;
- 4) оскільки існує послідовна ієрархія властивостей, повинна існувати найвища ступінь досконалості – нею є Бог;
- 5) в основі всієї природи лежить корисність – отже, є розумна речовина, яка спрямовує всі речі до цієї корисності, нею і є Бог [7,с.109–110].

Виведені Аквінським раціональні докази буття Бога вказують на божественні сутнісні сили, що постійно реалізуються у творенні природи

і світу в цілому. Богу, за Аквінським, притаманна постійна діяльність із реалізації себе як абсолютного буття. Створена Богом людина також виявляє активність, але ця активність має бути спрямованою на пізнання та любов до Бога, оскільки в цьому сенс життя [3].

З іншого боку, осмислення природи в середньовічній філософії відбувалось на тлі протистояння номіналізму і реалізму. Реалісти вважали, що загальні поняття («універсалії») реально існують незалежно від людської думки і свідомості. Натомість номіналісти стверджували, що такі загальні поняття існують винятково в свідомості людини, а реально існують лише часткові речі. Більшість схоластиків IX–XI століть були реалістами. Так, Іоанн Скот (Еріугена) вважав: все, що в чуттєво сприйнятому світі здається речовинним, в дійсності – духовної природи, тілесні стани є лише ілюзією. А сама природа являє собою послідовність ступенів явлення Бога [9,с.106].

Якщо епоха Середньовіччя акцентувала увагу на «душі» і «дусі» людини як головних чинниках її взаємин із природою, то період Відродження повертає в екологічну парадигму природу як таку. Для філософії цього часу характерна дезантропоморфізація Бога й обожнювання природи і людини. Підкреслюючи красу і гідність людської особистості, філософи Ренесансу наголошують на визнанні творчих здібностей людини, її розуму і прагнення до земного щастя. Антропоцентризм і гуманізм цієї епохи невідривно пов'язаний із активним освоєнням природи – оскільки без цього неможливе створення умов для життя, гідного Людини [7,с.117–118].

В усіх працях філософів цього періоду простежується відхід від абсолютизації впливу Бога на людське життя. Так, Данте Аліґ'єрі подає нове викладення співвідношення людського і божественного: людина і її поведінка, на його думку, детерміновані двояко: з одного боку, Богом, з іншого, – природою. Заперечення однозначності теоцентричної детермінації людського життя божественним чинником присутнє в роботах П.Помпонацци, які викликали неприйняття церковниками [7,с.120].

Ф.Петрарка схиляється до ідеї активної самореалізації людини, яка була б неможливою в умовах абсолютизації релігійних догматів. Крім того, звертається він і до викриття внутрішніх, етичних проблем людини, до способів їх подолання і шляхів забезпечення радісного й пристрасного життя.

Земний характер, тілесна чуттєвість, практичний утилітаризм – ці типові риси епохи Відродження втілились і у творчості Дж. Боккаччо, М.Фічіно, Дж.П.Мірандоли. За Марсіліо Фічіно, «міць людини майже подібна божественній природі» [15,с.224], причому досконалість людини – не тільки в керуванні природою: вона єдина «править собою», «керує родиною, улаштовує державу» [15,с.226]. Джованні Піко делла Мірандола висловив ідею про нове розуміння природи людини – як продукту її самостворення: «Не даємо ми тобі, Адаме, ні визначеного місця, ні власного образу, ні особливої прихильності, щоб і місце, і обличчя, і обов'язок ти мав ... згідно зі ... своїм рішенням» [14,с.249]. Тобто, людина сама обирає свою долю і здатна до вдосконалювання своєї природи.

З іншого боку, ці риси відображені і у відомих соціально-політичних концепціях того часу, серед яких розрізняють:

– концепції централізованої держави (Н.Маккіавеллі, Ж.Боден) – які виходили з того, що політика є втіленням свободи людської волі, її визначає не Бог і мораль, але природні закони життя і людська психологія;

– теорії природного права (Г.Гроцій) – згідно яких право має людське походження, але воно необхідне, оскільки випливає зі спільної людської природи. Саме в силу своєї суспільної природи люди змушені укладати суспільний договір і утворювати державний союз;

– утопічні теорії (Т.Мор, Т.Кампанелла) – побудовані на ідеї рівності людей, на засадах суспільної власності, високоорганізованого виробництва, доцільного керівництва, справедливого розподілу колективного багатства [7,с.128–129].

Своєрідною реакцією на девальвацію однозначності теоцентризму стала Реформація – соціально–політичний рух XVI–XVII століть, найважливішою ідеєю якого стала необхідність особистої відповідальності людини перед Богом, без посередництва церкви. Таким чином було поєднано все ще сильний вплив релігійної віри із гуманізмом нової епохи, який наполягав на самостійності людини в силу її видатної природи. Найбільш видатними представниками реформаторської течії стали М.Лютер, Т.Мюнцер, М.Монтень. Серед їх концепцій найбільше роль природи в людському житті підкреслював М.Монтень – його етичне вчення має натуралістичний характер. Відстоюючи ідею незалежності і самостійності людської особистості, він стверджував, що людина є частиною природи і у своєму житті повинна керуватись тим, чого її вчить природа–мати [7,с.122].

Загалом, багатьом філософським вченням епохи Відродження був властивий *пантеїзм* – ще одна риса, яка відрізняла їх від Середньовіччя. (Пантеїзм – це філософсько–релігійне вчення, за яким бог є безособовим началом, розлитим по всі природі, тотожним із нею або з її субстанцією [13,с.474]. Відповідно, пантеїзм передбачав не лише певне «повалення» Бога, але й піднесення природи і людини до його рівня.) У концепціях деяких представників Ренесансу таке ставлення до природи було ще більш виражено, ніж у реформаторів. Ці концепції зазвичай об'єднують у «*філософію природи*», яка особливо активно розроблялась у другий період епохи Відродження і була пов'язана також і з видатними відкриттями в природничих науках. Л.да Вінчі, Н.Коперник, Г.Галілей – мислителі, в працях яких відображені і зрушення в тогочасному природознавстві, і відповідна концептуальна увага до природи. Наприклад, окремі замітки Л.да Вінчі містять розуміння природи як рівної Богу, оскільки вона сприяла становленню світу, формуванню людського тіла і створенню душі, причому саме душа є укладеним у самій природі творчим початком. Людина, за да Вінчі, – «найвидатніше знаряддя природи», і кращі з людей завдяки своїй творчості можуть бути названі земними богами [6;12].

Загалом, ренесансна філософія природи формувалась як натурфілософія, як спроба пояснити природу, виходячи з неї самої і спираючись на розроблені природознавством поняття. Її розробляли Н.Кузанський, Парацельс, Дж. Бруно. Так, згідно М.Кузанського, в людині – найвидатнішому з божественних створінь – знаходить вираження гармонія світу з усіма його протилежностями. Особистість, за Кузанським, є мікрокосм, а природа її така, що, «будучи зведена в поєднання з максимальністю, стає повнотою всіх загальних і окремих досконалостей таким чином, що в людстві все зведено у вищий ступінь» [10,с.119]. Шлях окремої людини до цієї повноти досконалості – це творча діяльність розуму, пізнання світу.

Пантеїстична філософія Дж. Бруно вважається вершиною розвитку філософської думки Відродження – у своїх працях він ставить пробле-

ми динамічної єдності світу, його вічності і нескінченності, а основою всього сущого вважає деяке матеріальне начало, що володіє безмежною творчою силою. Здатність, яка стримує світ у його єдності й цілісності, Дж. Бруно називає душею світу, яка панує всередині матерії і формує її [7,с.124–125]. Гуманізм Дж. Бруно випливає з визнання зв'язку людини з вічною і нескінченною природою – зв'язку, що підносить особистість як частку всезагального руху [4,с.7;6].

У цілому, титанізм епохи Відродження сприяв загостренню суперечності між *людиною–творцем* і *людиною–вірною*, розв'язання якої стало можливим у філософії Нового часу в образі *людини, що пізнає* [12,с.23]. Образно можна сказати, що Просвітництво наповнило екологічну парадигму розумом, а Новий час – наукою. Розглянемо ці взаємопов'язані періоди в розвитку філософської думки детальніше.

Французьке просвітництво представляло собою широкий могутній рух, що сформувався в другій чверті XVIII століття на основі критики недоліків феодального суспільства. В основі Просвітництва лежало ідеалістичне уявлення про визначальну роль свідомості в розвитку суспільства і пояснення суспільних вад нерозумінням людьми власної природи. Відповідно просвітники значно підвищили роль розуму по відношенню до віри, виступали за свободу наукового і філософського мислення, художньої творчості і громадської думки [7,с.150–151]. Продовжуючи гуманістичні традиції Відродження і Реформації, просвітники підносили розум і високе покликання людини, а основний шлях до прогресу вбачали в поширенні освіти, культури, ідей добра і справедливості.

Піднесення розуму особливо помітно в працях перших і найбільш видатних діячів французького Просвітництва, ким вважаються зокрема Ф.Вольтер, Е.Б.Кондільяк, Ж.–Ж.Руссо, Ж.А.Кондорсе.

Так, Ф.Вольтер протиставив дійсничу релігію розуму – вірі, що ґрунтувалась на одкровенні. Іншими словами, він визнавав існування Бога–творця, але не відділяв його від природи; Бог же – на його думку – наділив всю природу здатністю мислити [7,с.152]. Саму історію суспільства він розглядав як історію людського розуму.

У філософії природи Ф.Вольтер наслідував І.Ньютона, розвиваючи думку про всезагальну закономірність природи і відстоюючи переваги принципу причинної обумовленості її явищ перед принципом телеологізму. З іншого боку, він заперечував розумність повернення до первісної природи – вважав його чимось протиприродним, стверджуючи, що «цивілізована людина живе в більшій згоді з природою, ніж дикун» [7,с.196–197].

Деїзм і дуалізм властиві і концепції Ж.–Ж. Руссо, який теж не відривав основні чинники суспільно–політичного життя від природи. Основою суспільного життя, на його думку, є тілесні потреби, а духовні – лише прикрасою цього життя. Оскільки всі люди від природи народжуються рівними і вільними від вад (цими вадами їх наділяє вже суспільство), – отже, суспільство заважає правильному вихованню дітей, їх треба виховувати на лоні природи у відповідності до природних вимог [7,с.156–157]. У такий спосіб він ніби протиставляв природу культурі, що і було сприйнято багатьма його сучасниками (зокрема, і Вольтером) як заклик до повернення в докультурний, природний стан.

Разом із тим, підносячи значення розуму у забезпеченні відповідності людей природі, Ж.–Ж.Руссо все ж вважав розсудкове мислення

штучним і однобічним, а природним і гармонічним є лише почуття – воно являє собою основну первісну форму духовної діяльності. З іншого боку, критикуючи однобічність раціоналізму, він визнавав, що велику роль в розвитку почуття відіграє пізнання – таким чином, сам залишався багатим в чому на позиціях раціоналізму [9, с.200–203].

Максимальна увага до розуму та його значення в пізнавальній активності людей присутня в поглядах Е.–Б.Конділяка. Вважаючи зразком аналітичного розгляду арифметику, він великого значення надає знакам, яке вони відіграють у мисленні і пам'яті – стверджуючи при цьому, що таємниця пізнання полягає лише у правильному застосуванні цих знаків. Знаки постають і інструментом розкладення досліджуваних явищ на прості елементи (тобто аналізу) – що виступає найбільш надійним шляхом уникнення заблуджень [9, с.198–199].

Істотно підвищує розум і різко виступає проти релігії і Ж.А.Кондорсе, філософські погляди якого найбільш повно втілені в його останній праці «Ескіз історичної картини прогресу людського розуму». У ній, розділяючи всі історії людства на десять епох, він представляє розвиток людства не як простий хронологічний ряд подій, але як процес, обумовлений причинно-наслідковими взаємозв'язками. З них десята епоха – «Про майбутнє прогресу людського розуму» – ґрунтується на погляді, що «наші надії на майбутній стан людського роду можуть бути зведені до трьох важливих положень: знищення нерівності між націями, прогрес рівності між різними класами в кожній з них, нарешті, дійсне вдосконалення людини». У ході своїх роздумів мислитель отримує переконання, що настане все ж момент, «коли сонце освітлюватиме землю, населену тільки вільними людьми, що не визнають іншого пана, окрім свого розуму» [8].

Крім того, не лише проголошуючи значення розуму і логічного чіткого аналізу, а й активно їх застосовуючи, Ж.А.Кондорсе вперше використав математичні методи в суспільствознавстві – чим поклав початок цілому напрямку математичних досліджень у галузі соціології, психології, політики.

Список використаних джерел

1. Ficino M. Theologie Platonicienne de l'immortalite des ames / M.Ficino. – Paris, 1970. – 298 p.
2. Андрущенко В.П. Історія соціальної філософії: (Західноєвропейський контекст): Підручник для студ. вищих навч. закл. / В.П.Андрущенко // Національний ун-т ім. Тараса Шевченка; Інститут вищої освіти АПН України. – К.: Тандем, 2000. – 406 с.
3. Бойчук Ю.Д. Внесок стародавніх філософів у формування еколого-валеологічних понять / Ю.Д. Бойчук, С.К. Зіоменко // Педагогіка, психологія та мед.-біол. пробл. фіз. виховання і спорту. – 2006. – № 12. – С.16–19.
4. Боргош Ю. Фома Аквінський / Ю.Боргош; [пер. с польського]. – М.: Мысль, 1975. – 183 с.
5. Бруно Д. О героическом энтузиазме / Д.Бруно; [пер. с итал.] – М.: Мысль, 1953. – 206 с.
6. Бруно Д. О причине, начале и едином / Д.Бруно; [перевод с итальянского и предисловие М.А.Дынника]. – М.: ОГИЗ, 1934. – 232 с.
7. Винчи Л. Суждения / Л.Винчи; [пер. с итал.]. – М.: ЭКСМО–Пресс, 1999. – 416 с.

8. История философии: конспект лекций [учебное пособие] / под ред. В.И.Воловика. – Запорожье: Запорожский государственный университет, 1994. – 320 с.

9. Кондорсе Ж.–А. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума [Электронный ресурс] / Ж.–А.Кондорсе. – М.–Л.: Соцэкгиз, 1936. – Режим доступа: <http://liberte.newmail.ru/Books/Condorcet-5.html#эп-10>.

10. Краткий очерк истории философии / под ред. М.Т. Иовчука, Т.Й.Ойзермана, И.Я.Щипанова. – М.: Мысль, 1969. – 790 с.

11. Кузанский Н. Сочинения: В 2-х томах / Н.Кузанский; [пер. З.А.Тажуризиной и др.]. – М.: Мысль, 1979. – 488 с.

12. Лосев А.Ф. Эстетика Возрождения. Исторический смысл эстетики Возрождения / А.Ф.Лосев. – М.: Мысль, 1998. – 750 с.

13. Нестеренко Г.О. Особистість у нелінійному суспільстві: [монографія] / Г.О.Нестеренко. – Запоріжжя: Просвіта, 2004. – 140 с.

14. Філософський словник / [за ред. В.І. Шинкарука]. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.

15. Эстетика Ренессанса. Антология: В 2-х частях / Сост. В.П. Шестаков. – М.: Искусство, 1981. – Ч.1. – 495 с.

Акопян В.Г. Отношения человека с природой в философских учениях до настоящего времени

Рассматриваются основные философские доктрины экобезопасного развития от их зарождения до XVIII века.

Ключевые слова: человек, природа, окружающая среда, натурфилософия, философия природы.

Akopian, V.G. Relationships between people and nature in the systems of philosophy of the pre-contemporary era

Reviewed are main philosophical doctrines of environmentally safe development from their origin till the 18th century.

Key words: human, nature, environment, natural philosophy, philosophy of nature.